

I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
9-15 Nisan 2006
Çeşme - İzmir

TÜRK DÜNYASININ İLK ORTAK EĞİTİM REFORMU: USUL-Ü CEDİD HAREKETİ

Prof.Dr.Mustafa Ergün
Barış Çiftçi

*“Yanlış verilen eğitim halk için bir mutsuzluk sebebi,
daha sonraki nesiller için ise bir zarardır.”*

Muhammednecip Tuntari

Özet

19.yüzyılda Osmanlı ülkesinde sivil eğitim alanındaki modernleşme çabalarında mektep-medrese yapılanmasından tamamen farklı bir yol izlendi. O sırada Batı dünyasının en güçlü eğitim sistemi olan Fransa okulları model alınarak Batı tipi okullar kurulmaya başlandı. Önceleri medreselere benzeyen okullar kısa süre sonra yeni dersler (farklı programlar), yeni öğretim yöntemleri ve yeni ders araç-gereçleriyle medreselerle çatışan bir yapıya büründü. Bu çatışma medreseler kapatılıncaya kadar devam etti.

Bu modernleşme çabalarının ilköğretim düzeyinde gözükken en önemli özelliği okuma-yazma öğretiminde getirdiği yenilik idi. “Usul-ü cedid” denilen bu yenilik bir taraftan Paris’te eğitim görmüş Osmanlılardan (Selim Sabit Efendi), Selanik’teki Batıya daha yakın ilköğretim öğretmenlerinden, bir taraftan da Kırım Bahçesaray’da İsmail Gaspıralı’nın gerek Batıdan gerekse Ruslardan etkilenecek yaymaya başladığı yeni eğitim anlayışından kaynaklanır.

Hareket Osmanlıda genelde bir eğitim reformu hareketi özelliği gösterirken Kırım’da, Kazan’da, Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan, İran ve hattâ Hindistan’da bazen etnik bazen dini bir modernleşme ve uyanışın sembolü haline de gelmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında –özellikle İsmail Gaspıralı’nın gayretleriyle- tüm Türk dünyasını saran bir eğitim, kültür ve siyasi hareketi haline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: İlköğretim, usul-ü cedid, Rusya, Batılılaşma, Türkiye, eğitim reformu, ilköğretim, modernleşme

Batılılaşma içinde Türk dünyasının durumu

Gerek Rusya gerekse Türkiye Avrupa’daki modernleşmeyi taklit ederek gelişmeye çalışan ülkelerdi. Rus Batılılaşması veya modernleşmesi Osmanlıdan daha önce başlamıştır.

Rusya’nın Batı ile ilişkileri, İtalya’dan teknisyen ve sanatçılar getirerek, III.İvan zamanında (1462-1505) kurulmuştu. Ama Rusya’da Batıya açılma ve bazı yeniliklerin

benimsenmesi esas 17. yüzyılda oldu. Bu yüzyılda akın akın sivil ve askerî yabancı uzman ve teknisyenler gelmeye başladı. Kilise, kalkınma ve modernleşme çabalarını destekledi, "gelenekçiler" din sapkını olarak ilân edildi. 18. yüzyıl Rus İmparatorluğu'nda "aydın despotlar" dönemi olarak bilinir. "Büyük" Petro (1682-1725), 1697-98'de Avrupa'ya bir gezi yaptı, Hollanda'da gemi inşa çalışmalarını yakından izledi ve dönüşte büyük bir modernleşme hamlesine girişti. Büyük Petro din adamlarını dinlemeden liberal eğitimi başlattı. Kiliseyi devlete bağladı. Soylulara ve devlet memurlarına laik ve Batı tipi bir eğitim vermek amacıyla Batı tipi okullar, akademiler ve enstitüler kurdurdu. Alfabeyi yeniden düzenledi, meslek okulları, denizcilik okulu, mühendislik ve tıp okulları kurdurdu. Batıya öğrenciler gönderdi ve oradan birçok uzmanlar getirtti. Orduyu ve donanmayı yeniden kurdu. Yönetimde Senato ve özel meclisler oluşturdu. Taşra idaresini yeniden örgütledi.

18. yüzyılda sanayileşme çok geniş alanlara yayıldı. 1725'te Bilimler Akademisi, 1755'te Moskova Üniversitesi, 1758'de Güzel Sanatlar Akademisi kuruldu. Artık aydınlar Batı akılcılığını Rus gerçeklerine uygulamaya başladılar. 1732'de Prusyalı subayların öğretmenlik yaptığı, Avrupa'nın ilk ciddi örgütlü Harp Okulunu kurdular. Rusya'nın modernleşmesinde 1730-40 arasında yoğun bir Alman egemenliği varken, 1760'lardan sonra bunun yerini Fransız etkisi almaya başladı. Büyük Petro'nun Batılılaşma hareketlerini sürdüren bir başka güçlü şahsiyet, Rusya İmparatoriçesi Büyük Katherina'dır (1729-1796). Kendisi Rusya'da ilk tıp okullarını ve kızlar için okulları kurdurdu.

19. yüzyılda Alman idealist felsefesi ile kaynaşmış bir "panslavizm" hareketi başladı. Bu yüzyılda Rusya devletinde Batı tipi yenileşmelere devam edildi. 1802'den itibaren Bakanlıklar örgütlendi, 1810'da Danıştay kuruldu, 1832'de tüm yasalar bir araya getirildi ve mükemmel bir devlet bürokrasisi kuruldu. Bu arada demiryolu kurma çalışmaları bütün Rusya'da yayıldı. Yeni bir Rus aydınlar sınıfı, toplumsal ve idarî reformlar istemeye başladılar. 1864 adli reformu ile bireysel özgürlükler ve yasalar önünde eşitlik reformları yapıldı. II. Alexandır zamanında (1855-1881), Rusya'da kapitalizm iyice gelişti. Ticaret ve bankacılık alanlarında hızlı gelişmeler oldu. Yabancı sermaye Rusya'ya gelerek bu kapitalist gelişmeyi hızlandırdı. 1900'lerde Rus sanayii dünyada 4. Sırada idi. Bu sırada iş hukuku da yerleşti.

Osmanlı Batılılaşmasını ise Lâle Devri (1718-1730) ile başlatmak doğru olacaktır. Bu dönemde Avrupa ülkelerine elçiler gönderildi, ticaret, kültür ve sanat hayatı gelişti. Matbaa Türkiye'de 1492'de Yahudiler, 1567'de Ermeniler ve 1627'de de Rumlar tarafından kullanılmaya başlanmasına rağmen, Türkler ancak bu dönemde, 1727'de Matbaa kurup kitap basmaya başlamışlardır. Bunun arkasından gelen I. Mahmut dönemi (1730-1754), genelde Tanzimat'a kadar devam edecek olan askeri yeniliklerin başladığı dönemdir. Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ve onun kurduğu Humbarahane, Osmanlının askeri sisteminde değişimin başlaması olarak kabul edilebilir. III. Mustafa zamanında (1757-1773), gene bir Fransız olan Baron de Tott, topçuluk ve istihkamlık alanında birçok yenilikler yapmıştır. Bundan sonra gelen dönemlerde Avrupa'dan uzmanlar getirtilerek Batı tipi subaylar yetiştirecek okulların kurulmaya başlandığı görülmektedir. III. Selim ile başlayan XIX. yüzyıldaki Batılılaşma çabaları gene önce askeri alanda ortaya çıktı. Avrupa'dan uzmanlar getirilmeye ve Avrupalılar gibi muvazzaf askeri birlikler kurup eğitime başlandı. Bu yeni ordu kurma çabaları medreseliler ve yeniçeri askerleri tarafından şiddetli tepki ile karşılaşınca, II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırmıştır.

Askeri eğitim alanındaki çalışmalar tam bir sisteme bağlanmış ve 1839'dan itibaren başlayacak olan sivil hayattaki modernleşmenin de temelleri atılmıştır. Bu arada en başarılı

çalışmalar eğitim alanında yapılmış; yeni oluşturulmaya başlanan devlet bürokrasisini yürütmek için birçok okullar açılmıştır. 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile, eğitim tamamen Batı örneğinde bir sisteme geçmiştir. Bir yandan Batı tipi askeri teşkilatlanma sürdürülürken, diğer yandan da hukuk, sanat ve edebiyat alanlarında Avrupa kültürleri yönünde yenileşmeler başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde Batı tipi eğitim kurumlarının yayılma ve ilerlemeleri devam etmiştir. 20. yüzyılda ise, eğitim alanında Batılılaşma devam ederken, karşılaştığımız sorunların çözümünde ve yeni politikalar geliştirilmesinde kendi düşünce adamlarımız çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti ile mukayese edildiğinde, Rusya'da Batılılaşma çabaları 17. yüzyılda başlamış, 18 yüzyılda (Osmanlının işe başladığı dönemlerde) Rusya'da Bilimler Akademisi, Moskova Üniversitesi, Harp Okulu kurularak, devlet organizasyonu yenilenerek, kilise kontrol altına alınıp laik eğitim sağlanarak büyük bir mesafe alınmıştı. Osmanlıda sivil Batılılaşmanın başladığı 19. yüzyılda ise Rusya, Batıyı taklidi bırakmış ve kendine özgü yapılanmalar içine girmişti.

Bu Batılılaşma hareketleri Rusya'daki Türk dünyasına nasıl yansımıştır? İstanbul, Kazan, Moskova, Kırım ve Azerbaycan Batılı fikirlerin Türk dünyasını etkileme noktaları olmuştur.

Rus üniversitelerinde, İstanbul'da ve Avrupa'da okuyan Türk aydınları kendi yurtlarını da modernleştirme çabalarına başlamıştır.

Osmanlıda ilköğretimdeki batılılaşma

Osmanlı'da sivil alanda Batılılaşma Tanzimat döneminde başlamıştır. Devlet yönetimi Bakanlıklar şeklinde örgütlenmeye ve bunun için de bir memur ve bürokrat kadrosu yetiştirilmeye başlanmıştır. Bunu yetiştirmek için de medreselerden ayrı Batı tipi sivil okullar kurulmuştur. Bu okullarda yeni dersler, yeni bir eğitim ortamı, yeni öğretmenler ve yeni öğretim yöntemleriyle eğitim yapılmaya başlanmıştır. Bu yeni eğitim ortamının adına Osmanlılarda kısmen ve Rusya'daki Türk toplulukları arasında da genel olarak "Usul-ü cedid" denmiştir.

Usul-ü cedid hareketi ilk önce rüşdiyelerde başlamıştır. 1847'de İstanbul'da örnek olarak açılan 5 rüşdiyede uygulanmıştır. Bu yıl hazırlanmış bir talimatnamede yazı tâlimi için Mekke, Medine ve Arabistan havalisinde olduğu gibi, taş tahtanın kullanılması istenmektedir. Ayrıca çocukların birer divit bulundurulması istenmektedir. Burada Arabistan örneklenmesi medrese zihniyetinden çekinildiği içindir, yoksa Arabistan'da taş tahta kullanılmamaktadır. Rüşdiyelere bir ders malzemesi olarak harita girmiş ve hemen engellenme çalışmaları da başlamıştır. Bunun dini ve devleti geriye götüreceği iddia edilmiştir. Rüşdiye mekteplerinde harita vasıtasıyla çocuklara ressamlık öğretildiği söylentileri duyulmuştur. Korkudan bazı rüşdiyelerdeki haritalar "gavur icadı" ve "Frenk usûlü" suçlamasıyla toplattırılarak abdeshânelere atılmıştır.

Bu yeniliklerin sıbyan mekteplerine yayılması 19. yüzyılın son çeyreğine kadar mümkün olmamıştır. Sıbyan mekteplerindeki yenileşme hareketleri diğer okullardakinden daha zor gerçekleştirilmiştir. Sıbyan mekteplerinde Usûl-ü Cedîd hareketini başlatan kişi Selim Sabit Efendi'dir. Kendisi, Fransa'dan döndükten sonra (1862) Süleymaniye'de bir taş mektepte usûl-ü cedîd üzere eğitim-öğretim vermeye başlamıştır. Selim Sabit Efendi, 1865 yılında da usûl-ü cedîd üzere ilk okuma-yazma kitabı olan "Risâle-i Elifbâiyye"yi neşr etmiştir. 1872 senesinde İstanbul'da Nur-ı Osmaniye'de Batı tipi bir iptidâî mektebi

açılmıştır. Bunu Simkeşhâne, Beyazıd ve Saraçhane'de açılan iptidaî mektepleri izlemiştir. Sibyan mektepleri ve iptidaî mektepleri arasındaki bu ikilik uzun süre devam etmiş; ilkokullarda modern ders yöntem ve gereçlerini benimseyen usûl-ı cedîd hareketi 19. yüzyılın son çeyreğinde tüm imparatorluğa yayılmıştır. Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile de bu okullara tarih, coğrafya, matematik ve usûl-ı cedide veçhile Elifba derslerinin girmesi, artık ilköğretimde de eğitim reformunun yerleştiğini gösteriyordu.

Usûl-ı Cedîd hareketinin Selanik'teki temsilcilerinden biri Şemsi Efendi'dir. Şemsi Efendi'nin Fransızca bilmesi ve 1871'den itibaren Selanik'te açılan yabancı bir okulda Türkçe öğretmenliği yapmaya başlaması, modern yöntem ve gereçleri benimsemesinde etkili olmuştur. Şemsi Efendi, Selanik'te açtığı okulun dershanesine öğretmen masası, sıra, kara tahta, tebeşir, silgi ve okuma-yazmayı kolaylaştırmak için hazırladığı levhaları koymuştur. Ayrıca öğrencilere jimnastik de yaptırmaktadır. Şemsi Efendi, öğrencilere gâvur usûlü ders okutmakla suçlanmış, kara tahta ve öğretmen masası gibi eşyalar da kırılmıştır. 1873-1874 yıllarında Selanik valisi olan Midhat Paşa, Şemsi Efendi'nin okulunun tekrar açılmasını sağladığı gibi Usûl-ı Cedîdin vilayetdeki tüm okullarda uygulanması için gayret sarf etmiştir.

Türk dünyasında eğitimdeki batılılaşma ve “usul-ü cedid”

Usul-ü cedid, öncelikle okuma yazma öğretiminde bir yenilik idi. O zaman Arapçadan farklı dillerin de Arap harfleriyle öğretilmeye başlanması bir sorun yaratmıştı. Yüzyıllarca sadece Kuran okuma öğretimi için kullanılan metod burada yetersiz kalmaya başlamıştı. Ayrıca Arapçadan farklı dillerde yazı yazmanın da öğretilmesi gerekiyordu. Başka bir deyişle okuma kitabı olarak “Ali Haydar Kuran Elifbası” tek başına yeterli değildi. 1884'de Taşkent'te açılan Rus-Yerli okulunda okutulan “Üstad-ı Evvel” okuma kitabı İstanbul'da popüler olduktan sonra Kazan'da Tatarcaya çevrilmiş ve yaygın olarak kullanılan bir kitap idi.

Gerek Orta Asya'da gerekse Kazan, Kırım, İdil-Ural gibi müslüman bölgelerde mektep-medreseden oluşan geleneksel islâmî eğitim sistemi egemen idi. Buralarda medreselerin kurulmaya başlanması 1770'li yıllardan sonradır. 1800'lü yıllarda buralardaki islâmî eğitim kurumlarının sayısı bir hayli arttı. Şehirlerde ve büyük köylerde medreseler kurulmuştu. 1880'li yıllarda İdil-Ural bölgesinde 200'ün üzerinde medrese vardı. 1874'te çıkarılan bütün okulların Rusya Halk Eğitimi Bakanlığına bağlanması uygulaması yapılamadı ve mektep ve medreseler sadece kağıt üzerinde Bakanlığa bağlı kaldılar, gerçekte ise başıboş çalıştılar.

Usul-ü cedid hareketi, geleneksel islâmî eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak başladı ve daha sonra panislamist ve pantürkist bir karakter de taşımaya başladı. Çünkü bu hareket müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynamasını istiyordu. Bunun için okuma-yazma yönteminden başlayarak öğretimde yeni dersler, yeni araç-gereçler, yeni metod ve tekniklerin kullanılmasını istiyorlardı. Medreseden ayrı okullar kurdular, buradaki okuma öğretme yöntemini değiştirdiler, okumanın yanında Türkçe yazmayı da öğretmeye başladılar. Bu arada medrese derslerinin yanına fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya gibi derslerle Türkçe ve Rusça gibi dil dersleri koydular. Hareketin sınıflardaki öğrenci sayısının, okulun açılma ve kapanma zamanlarının belirlenmesi, programdaki derslere göre öğretmen yetiştirilmesi, öğretmenlerin sadaka değil aylık alması gibi yönleri de vardı. Okullara haritalar başta olmak üzere birçok yeni ders kitabı ve malzemesi soktukları gibi, gerek yayınevleri gerekse kitapçıları vasıtasıyla okurlarına da aydın bir dünya sundular. Cedid hareketinde en büyük desteği basın-yayın verdi; çünkü Arapçadan başka dillerle yayın yapma, okuma-yazma

öğretme, Avrupa dillerinden tercüme yapma âdeta bu bölgelerde bir Türk-İslâm rönesansı ortaya çıkardı. Cedidçiler bu mücâdeleyi yaparken de öncelikle eski usulü savunanlarla (usul-ü kadimciler, kadimciler) mücâdele ettiler. Eski usul okuma öğretenlere “damla” veya “mektepdar” denilirken, yeni usul okuma-yazma öğretenlere, Türkiye’de olduğu gibi, “muallim” deniliyordu. Görünüş olarak da yeni okulun duvarlarında haritalar, bir kara tahta, öğretmen masa ve sandalyesi, çocukların sırası vardı; halka şeklinde yer minderlerine oturma yoktu.

Cedid hareketi Volga Ural bölgesinde yaşamakta olan islâmî toplumlardan bir Türk ulusu çıkartmaya çalıştı. Rus sömürgeciliğine karşı diri ve modern bir uyanış sağlamaya çalıştı. Cedid hareketi Kazan’da 1880’li yıllarda ortaya çıktı, 1890’da diğer bölgelere yayıldı. Cedid hareketinin tarihini ikiye ayırabiliriz: 1880’den 1905’e ve 1905’den 1917’ye. İlk dönemde destekçileri zayıftı, ama ikinci dönemde çok güçlendiler ve hareketin sosyal ve siyasi yönlerini de geliştirdiler. Hareket esas Volga bölgesinde gelişti, ama Kırım, Dağıstan, Azerbaycan ve Orta Asya’da da önemli gelişmeler sağladı.

Hareketin birçok temsilcisi vardı: Şahabettin Mercani (1818-1889), İsmail Gasprinski (1851-1914), Rızaeddin Fahreddinov (Ufa müftüsü), Musa Bigiyev (1875-1949), Alimcan Barudi (1857-1921), Münevver Kari (1878-1931), Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919), Abdür-rauf Fitrat (1886-1938), Sadrettin Aynî (1878-1954), Hacı Seyit Azim Şirvani (1835-1888), Hasan Zerdabi (1842-1907) vs...

Cedid okullarının en önemli yönü, Arapçayı tek öğretim dili olmaktan çıkartıp, onun yanında Rusçayı da öğretmek ve Türkçeyi de öğretim dili haline getirmektir. 1905 İhtilali’nden sonra Rusya Müslümanlarının ittifakı gayesiyle üç kongre toplanmıştır. Eğitim meselesinin ağırlıklı olarak ele alındığı III. Kongre’de "dil birliği" ile ilgili görüşlerini bütün Rusya Müslümanları resmen kabul etmiştir (1906). Buna göre Rusya müslümanlarının eğitim sistemi her bölgede aynı olacak ve mahalli dilin yanı sıra Türkiye Türkçesi de öğretilirdi. Tabii aynı yıl Ruslar da Kril alfabesinin kullanılmasını ve Rusça eğitimi zorunlu tutmayı kararlaştırıp, Türklerdeki birlik hareketini parçalamayı amaçlıyorlardı.

Kırım’da İsmail Gaspıralı ve eğitimde yenileşme

Cedid hareketinin kurucularından, en ateşli savunucu ve yayıcılarından biri şüphesiz İsmail Gaspıralı’dır. “Dilde, fikirde, işde birlik” ilkesiyle gazete çıkaran, eserler yazan, geziler yapan bu aydın kişi, bütün Türk dünyasını yukarıdaki ilkesi doğrultusunda birleştirmek istiyordu.

1883’te Tercüman gazetesini çıkarmaya başlamış, 1884’te de Bahçesaray’da ilk usul-ü cedid okulunu açmıştır. Bu arada yeni okuldaki okuma metodunu anlatan “Usul-ü Savtiya” (fonetik usul) kitabıyla birlikte bunun uygulaması gibi olan “Hoca-yi Sıbyan” kitaplarını yayınlamıştır. Bu arada yerel dillerle Rusça da müslüman okul programlarına girmiş, kız çocukları için de okullar açılmaya başlanmıştır (kadın haklarının başlangıcını kızların eğitiminde görmüştür). 1893’te Orta Asya’ya giderek oralarda bu okulların kurulması için propaganda yapmıştır. Usul-ü cedid okullarında çalışacak öğretmenleri yetiştirmek için Bahçesaray’da kurslar açar ve Türk dünyasından bu kurslara birçok genç katılır.

Gaspıralı, dedesi ve babasının Rus ordusunda saygın bir subay, kendisi de Akmesic Erkek Gimnazyumunda, Moskova Askeri Gimnazyumunda eğitim görmüş ve genellikle Rusça öğretmenliği yapmış bir kişi olarak Rus kültür ve eğitiminden büyük ölçüde etkilenmiş,

Bahçesaray Belediye Başkanlığı yapmış, hattâ Rus otoriteleriyle gayet iyi anlaşmıştır. O, Tatarların Rus eğitim ve kültüründen çok şey kazandıklarını biliyordu. O dönemde gerek Tataristan gerekse Orta Asya'da (özellikle Kazaklar arasında) Türk seçkin aristokratları çocuklarını Rus gimnazyumlarına gönderiyorlar, kendileri Rus tipi evlerde, Rus kültürüne yakın yaşıyorlardı.

İsmail Gaspıralı öldüğünde Rusya, Türkiye, Mısır, Hindistan, Afganistan, İran, Türkistan, Kafkaslar ve Tataristanda çok iyi bilinen bir şahsiyet olmuştu. 20.yüzyıl başlarında tüm Türk dünyasını uyandırma ve modernleştirme çabasını gösteren neredeyse tek kişi idi. Adı genellikle gazetesi Tercüman'la birlikte anılıyordu. Gaspıralı; Ermenilerle, Yunanlılarla, Bulgarlarla, Yahudilerle ve Hindularla beraber yaşayan (ve bir ara bunların hepsine hükmeden) müslümanların bu halkların hepsinden geri kaldığını, bunu değiştirmenin yolunun da eğitimde ve kültürde yapılacak bir reform ile mümkün olduğunu söylüyordu.

Orta Asya'da yerel dillerle çok etkili bir misyonerlik faaliyetinde bulunan İl'minskiy, bu hususta şöyle diyordu: "Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkaran Gasprinsky'nin amaçları şunlardır: 1. Rus imparatorluğu müslümanları arasında, İslâm köklerinden ayrılmayarak Avrupa tarzında eğitimi yaymak ve İslâm fikrini Avrupa'nın bilimiyle birleştirmek; 2. Sayısız şivede konuşan Asya Müslümanlarını, mesela Alman birliği gibi, birleştirmek, yakınlaştırmak; 3. Matbuatı zengin Osmanlıca'yı Türk kavminden bütün müslümanların ortak dili yapmak. Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre Kazan'da Tatarca gazetelerin, ayrıca ders kitaplarının sayısı her yıl artmakta. Kitapların içeriği Avrupa tarzı, dili Osmanlıca (Türkçe). Bu Gasprinsky ve yanındakiler Tatarlara çağdaş eğitim vermeyi amaç edinirken, bunu Rusya'nın gösterdiği hattı aşacak şekilde kullanacaklar. Bu şekilde tatar aydınları Rusya'da müslüman kültürünün merkezini kurmaya çalışıyorlar." Gaspıralı uzun yıllar çıkardığı Tercüman gazetesinde, bütün Türk halklarının rahatlıkla anlayabileceği İstanbul Türkçesinin basitleştirilmiş bir şeklini kullanıyordu. Ortak bir ulusal dil olmadan hiçbir şey kazanılamayacağını biliyordu. Tercüman gazetesi, 1905 yılına kadar, yani henüz ceditçi yayınların çok yayılmadığı dönemlerde Türk-Tatar toplumunun yenileşmesine en çok etki eden çalışmalardan birisidir.

İsmail Bey, XX.yüzyıl başlarındaki Tatar rönesansının mimarı ve lokomotifidir. Gaspıralı sanki büyük bir nehirin yönünü değiştirmiş gibi, "gaflet ve taassup denizine batmış bir milletin fikrini başka bir tarafa çevirmiştir."

İsmail Bey 1884 başında açtığı ve bizzat kendisinin öğretmenlik yaptığı okulda, kendi hazırladığı "Hoca-yi Sıbyan" adlı kitabı okutuyor; Kuran öğretenlerin yaptığı gibi önce harfleri, sonra heceleri daha sonra kelimeleri tanıtan sistemi değil, Türkçe seslerle harflerin ses değerinden okumaya geçiyordu. On yıl içinde Bahçesaray'da bu okullardan yedi okul kurulmuştu. Karasubazar da usul-ü cedit okullarının ve modernleşmenin önemli merkezlerinden biri idi.

Kazan ve İdil-Ural boylarında eğitimde modernleşme

Kazan, 1804'te kurulan üniversitesi ile Rusya'nın eğitim bakımından en aydın kentlerinden biri idi. 19.yüzyılda sadece Rus bilim adamları değil Ch. M. Fraehn, K.T. Fuchs, Edward Torelli ve W. Radloff gibi alimler de bu şehre geliyordu. 1863'te Merkez Hristiyan Tatar Okulu, 1872'de Öğretmen Okulu açılmıştı (Öğretmen okulları arka arkaya Simbirsk, Ufa ve Birsks'te de açıldı). Rus-Tatar okullarına öğrenci yetiştirmek için 1876'da Tatar Öğretmen Okulu açıldı. 19.yüzyıl sonları ile 20.yüzyıl başlarında birçok kız okulu da kuruldu

(1908 Tetüşü, 1909 Troisk, 1913 Orenburg ve Kazan). 1913'te İdil-Ural bölgesinde 694 usul-ü cedid okulu açılmıştı. Dolayısıyla Kazan Türk-Tatar kültürünün ve yenilikçi hareketlerin gelişmesinde en önemli merkezlerden biri idi. 19.yüzyıl sonlarında zengin bir Tatar tüccar sınıfı ortaya çıkmıştı. Rusya'nın kalbinde özellikle edebi sanatlarda aydın bir Tatar grubu doğuyordu. Tatar aydın sınıfı, bütün Türk dünyasındaki usul-ü cedid okullarının kurulmasında ve öğretmenlerinin yetiştirilmesinde önemli roller oynamışlardı. Orta Asya Ruslar tarafından işgal edilince, buraya Rus misyonerler ve bürokratlarla beraber Tatar aydınları, okulları ve yayınları da girdiler. Tatarlar kendilerini Rusya'daki müslümanların doğal liderleri gibi gördüler ve Orta Asya'yı uyandırmaya çalıştılar.

Kazan cedidcilerinin en önde gelenleri Abdunnasır Kursavî (1771-1812), Şahabeddin Mercanî (1818-1889), Rızaeddin b. Fahreddin (1855/58-1936) ve Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) idiler.

Kazan'da cedid okullarını yerleştiren önemli kişilerden biri Alimcan Barudi'dir (1857-1921). Kazan ve Buhara'da medrese eğitimi gördü. Medrese eğitimindeki eksikleri iyi gördüğü için Kazan'da kurduğu Muhammediye medresesini iptidai, rüşdi, idadi ve âli şubelere ayırdı (âdeta batı tipi Osmanlı eğitim sisteminin minyatürünü oluşturdu), ayrıca öğretmen yetiştiren bir muallimin şubesi kurdu. Usul-ü cedid yanlısı yayın yapan "Din ve Edeb" adlı bir dergi çıkardı. Öğretimin Türkçeleştirilmesi için çalıştı ve Türkçe ders kitapları yazdı.

Kazan'daki Muhammediye medresesinin yanı sıra Mercani, Apanayevskoye, Bahçesaray'daki Zincirli medrese, Galiya, Usmaniya (Ufa), Husayniya (Orenburg), Rasuliya (Troitski), İş-Bubi (İj-Boby) medresesi de yeni usulde öğretimin merkezi duruma geldiler.

Tatar bölgesinde usul-ü cedid taraftarı olan medreseler olduğu gibi, kadimcilerin medreseleri de vardı. Bunlardan biri olan Tünter medresesi ve müderrisi İşmuhammet Dinmuhammetov, hareket bitinceye kadar en şiddetli muhalefeti yaptılar. Gerek yazı öğretimindeki farklılaşma gerekse tiyatro kurma, kadınların eğitimi ve kıyafeti gibi konularda iki grup arasında yaşanan şiddetli çatışmada misyonerler ve Rus memurlar da kadimciler tarafını (tabi kadimciler de onları) tutuyordu. Gilazutdin Muhitdinov'un 1889'da yayınladığı "Çelik Mızraklar" kitabı da cedidçilere çok şiddetli hücum ediyordu. Petersburg imamı Ataullah Bayezidov, Orenburg'da Veli Molla Hüseyinov gibi cedidçilerle mücadele eden birçok kişi vardı. Rus yetkililer de sık sık cedidçileri "Osmanlı ajanı" olmakla suçluyorlardı.

Özbekistan ve Türkistan'da ceditcilik

1890 yıllarının sonuna doğru Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesi, Avrupa Rusyası, Türkiye ve İran'daki benzeri yayınlar Özbekler ve Tacikler arasında da okunmaya başlayınca, liberal düşüncenin etkisi daha da kuvvetlendi. 1893'te Gaspıralı Orta Asya'ya bir gezi yaparak eğitim reformu konusundaki düşüncelerini açıkladı. Böylece Kazak steplerinde ve Kuzey Orta Asya'nın bazı kentlerinde Tatarlar tarafından birkaç yeni reform okulu açıldı. 1897'de Andican'da, 1898'de Semerkant ve Tokmak'ta, 1901'de Taşkent'te ilk usul-ü cedid okulları açıldı. Semerkant'ta ilk usul-ü cedid okulu Gaspıralı'nın gezisi sırasında Gani bay Hüseyinzade tarafından açıldı. Burada öğretmenlik yapan Bakü'lü Sultanmecnit Ganizade o kadar hızlı okuma öğretir ki, halk bu okula "Makineli Mektep" adını verir. 1901 yılında Buhara medreselerinin eski öğrencilerinden Münevver Kari (1878-1931), Tatar reform okullarını örnek tutarak Taşkent'te ilk Özbek reform okulunu açtı (1901). Bu okul bütün Türkistan'daki cedid okullarının en örgütlüsü oldu. Kari, birçok ders kitabı yazdı. Ondan iki yıl sonra da Mahmud Hoca Behbudi Semerkant'ta bir ikincisini açtı. Eğitimde reform için ilk

kampanyayı açan Behbudi (1874-1919), aynı zamanda bu harekete karşı çıkan kadimci (gerici) din adamlarıyla da mücâdeleye başladı. Çünkü Behbudi 1899 yılında Türkiye ve Mısır'a yaptığı gezilerde oradaki eğitim reformlarını görmüş, kültürel reformun öncüleri ile görüşmüştü. Münevver Kari kurduğu "Cemiyet-i Hayriye" adlı dernek vasıtasıyla para toplayıp Azerbaycan ve Türkiye'ye öğrenci göndermeye de başlamıştı. Abdülkadir Şakuri (1875-1943), medresede okumuş ama Tercüman gazetesi ve Tatar arkadaşları vasıtasıyla tanışınca Racabamin'de ilk usul-ü cedid okulunu açtı ve burada okutulmak için üç ders kitabı yazmıştı. Modern eğitim kurumlarını görmek için 1909'da Kazan'a, 1912'de İstanbul'a geziler yaptı. Seyyid Ahmet Sıddıki (1864-1927), Farsça ve Rusça da biliyordu; 1901'de Türkiye, Mısır, Arabistan, Moskova ve Sen Petersburg'a gitti. Baku'da cedidçiliğe başladı. Encümen-i Ervah ve Mirat-ı İbret şiiirleriyle cedid hareketine büyük destek verdi.

Münevver Kari, Behbudî ve öteki ilericilerin ısrarlı çabaları, 1905 ihtilâlden sonra sonuçlarını vermeye başladı. Rusya'daki ihtilâlcî hareketin başarılarından cesaretlenen Münevver Kari, Ahmedcan Bentimur, İsmail Abid, Abdullah Evlâni ve Abdullah Hocayef'in öncülük ettikleri Orta Asya liberal hareketi etkili olmaya başladı. Taşkent'te Cedidçiler *Hurşid*, *Şöhret*, *Asya*, *Sada-i Türkistan*, *Terakki* gibi gazeteler yayınlamaya başladılar (doğal olarak bu yayınlara Türkistanlı zengin elitler önemli sermaye desteği verdiler). Buhara'nın yanı sıra Semerkant da Cedid hareketinin ikinci önemli merkezi haline geldi. Burada Behbudî ve arkadaşları *Semerkant* ve *Ayna'yı* yayınladılar. Hareket Namangan, Hokand ve Fergana'da da kök salmaya başladı. Buralarda *Sada-i Fergana*, *El—Bayrak* ve *Yurt* dergileri çıkmaya başladı. Bu yayınların çoğu kısa ömürlü olmalarına rağmen reformcu fikirlerin yayılmasına önemli katkıda bulundular.

Bu arada Özbek yayınevlerinin açılması ve Özbek ulusal tiyatrosunun kurulması liberal ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında etkili oldu. Cedid hareketinin bu başarılı yıllarında Özbek okuyucuları İran'dan, Türkiye'den ve diğer islam ülkelerinden getirtilen kitapları da okudular. Tatar *Seyyar Trup* ve *Nur* gibi tiyatro grupları ve Azerbaycan tiyatroları, 1911 yılında Orta Asya kentlerinde turnelere çıkararak Türkler arası kültür ve dil bağlarının gelişmesine katkıda bulundular. Behbudî'nin "Baba Katili" (Peder-i kuş) adlı bir oyunu, ulusal tiyatronun en çok tutulan ilk oyunu oldu.

1909'da Cedidçiler *Yardım* adlı bir kültür derneği kurdular. Bu dernek yeni Özbek, Tatar ve Türk yazınına ait kitapları Orta Asya'nın bütün önemli kentlerindeki kitapçılara dağıttı. Derneğin çabaları sonucu, reform okullarının da sayısı artmaya başladı. 1908 yılında tüm Türkistan Genel Valiliğinde, 35'i Taşkent, Semerkant, Hokand ve Andican kentlerinde olmak üzere, 92 Cedid okulu vardı. 1912'de ise yalnız Taşkent'te bin öğrencisi olan 12 reform okulu vardı.

Türkistan'daki cedidçiler kendilerine "ziyalılar" veya "terakkiperverler" diyorlardı. Hattâ "yaşlar" (gençler) de onların kullandığı adlardan idi. Kırım, Kazan ve Kafkaslarda usul-ü cedid hareketini geliştirenler genelde Rus okullarında eğitim almış kişiler olmasına karşılık, Orta Asya'dakiler islâmî kültürel geleneğe daha bağlı kişilerdi. Orta Asyadaki yenileşme hareketlerini tehlikeli gören Ruslar cedidcilerin çıkardığı Terakki gazetesini yasakladılar. 1911 yılı Ocak ayında Fergana ilinde Tatarların açtığı ya da yönettiği birkaç reform okulu kapatılmıştı. Aynı yılın Haziran ayında yeni bir yönetmelik çıkarılarak "Özbek, Tatar ve Tacik çocuklarını Tatar vesayetinden kurtarmak" amacıyla, Müslüman okullarındaki öğretmenlerin öğrencilerle aynı ulustan olması zorunluğu kondu. Rus hükümeti ayrıca, Orta Asya'daki yönetici ve eğitimcilere çağrıda bulunarak, "öteki bölgelerden, Türkiye ya da İran'dan yeni gelip ihtilâlcî fikirler aşılansmış olmalarından şüphe edilen kimselerin

sızmalarına karşı dikkatli olmalarını” istedi. Bununla beraber, bu yeni tedbirler reform okullarının çoğalmasını durdurmaya yetmedi ve Tatarların yerini alacak Özbek ve Tacik öğretmenlerin yetişmelerini çabuklaştırdı. Rus hükümeti cedid etkisine karşı koymak için “muhafazakâr” Müslümanların desteğini sağlamaya çalıştı ve onların okulları ve din adamlarını destekledi. “Kadimciler” Terakki gazetesi yazarlarını ve cedidcileri kâfir ilân etti ve camilere girmelerini yasakladı. 1917'den önce Türkistan Genel Valiliği topraklarında Cedidcilerin 6-8 bin arasında öğrencisi olan yüz kadar okulu varken, genellikle kırsal bölgeleri kontrol eden Kadimcilerin 100 bin öğrencisi ve 6000'den fazla okulu vardı.

“Buhara Cedidçiliği”

Orta Asyada Buhara, genellikle islâmî düşüncenin merkezi gibi görülen yerlerden biriydi. Burada liberallerle muhafazakârlar arasındaki ideolojik çatışmanın şiddeti daha fazla görüldü. Cedidciler burada muhafazakar müslümanlara karşı Rus himayesinde ve bazı kez Rus diplomatik temsilcisinin de desteğiyle reform okulları açmaya başladılar. 1900 yılında Molla Curabay'ın başarısızlıkla sonuçlanan Pustinduzom kentinde bir okul açma teşebbüsünden sonra, 1902 yılında Yeni Buhara'da Rus yerleşme bölgesindeki Tatar çocukları için ilk reform okulu Kerimof adlı bir Tatar öğretmenince açıldı. Bu okul açıldıktan birkaç ay sonra kapandı, fakat 1907 yılında bir ikincisi, Rus Tatarları Sabinof ve Burnaşef tarafından kuruldu. Bu bölge halkı arasında büyük başarıya ulaştı ve etkili öğretim metodu Buhara idare merkezinde büyük ilgi uyandırdı. Buhara Emirliğinin başkentinde yerliler tarafından bir cedid okulu 8 Ekim 1908'de açıldı. Öğretim yılı sonunda öğrencilerin imtihanları halka açık tutuldu ve böylece reform okulunda okuyan öğrencilerin geleneksel okullarda okuyan öğrencilere oranla çok daha fazla ilerledikleri görüldü. Ancak muhafazakârlar Emiri okulu kapatmaya ikna ettiler ve 1910 yılında okul kapandı. Ancak Buhara tüccarları Emir üzerinde etkilerini kullanarak, kanun dışı ilân edilmiş bu okulların tekrar açılmasını ısrarla istediler. Çünkü onlar hem Rusça hem Özbekçe ya da Tacikçe, temel matematik ve coğrafya gibi konuları öğretim programları içine alan reform okullarını çok faydalı buluyorlardı. Bu konuların hiçbirisi geleneksel “mektep”lerde okutulmuyordu. Ruslarla birlikte burjuvazinin baskısı sonucu Emir, usul-ü cedid okullarının Buhara'da kurulması yolundaki emrini 1912 yılında yeniledi. 1913 yılında bu okullardan 18'i öğretime açıldı. Bundan sonra Kerki, Karakul, Şehrisiab ve Gicuan kentleri Buhara örneğini izledi. Ancak gerek reformcular gerekse Ruslar Buhara yönetiminin kadimcilere desteğini sürekli eleştiriyorlardı. Buhara emirleri de Rusya korkusuyla reform okullarına pek müdahale edemiyordu. Ancak 1914 yılında din adamlarının “baskı”sına boyun eğerek, bir bildiriyle programlarında yeni metodlara yer vermiş olan bütün okulların kapatıldığını açıkladı. Birçok eğitimci Doğu Buhara'ya sürüldü, Sadrettin Aynî (1878-1954) gibi bazıları da Rusya'ya kaçtı. Bundan sonra Cedid öğretmenleri zengin ailelerin çocuklarına özel dersler vererek faaliyetlerine devam ettiler.

Buhara usul-ü cedidçiliğinin temsilcileri Behbudî, Aynî, Münevver Kari, Nasırhan Tura ve Abdülrauf Fitrat gibi kişilerdi. Bunların çoğu Buhara medreselerinde yetişmiş idiler ve kadimcilerin zayıf yönlerini iyi biliyorlardı. Bunlardan İstanbul'a gönderilen Fitrat, orada Genç Türklerle (Jön Türklerle) tanıştı ve dönüşte Buharalı Cedidçilerin manifestosu sayılan *Münazara* adlı eserini yayınladı. Fitrat bu ilk eserinde, eski müderrisleri islam dünyasının maddî ve manevî çöküntüsünden ve müslüman topraklarının devamlı Avrupalıların eline geçmesinden “gerici din adamları”nı sorumlu tutuyordu. 1911'de İstanbul'da “Seyyah-ı Hindi” (Münazara) adlı eserini yazdı.

Emir Seyid Âlim (1910—1920) zamanında cedidciler yer altı teşkilatı kurdular. Örgüt, manevî bir uyanışı sağlamak için hurafelere, gericiliğe ve din aşırılığına karşı savaş açılması

gerektiğini belirtti. Cedidçilerin programını, liberal Sünnilerle Şiiler desteklediler. Yeraltı örgütü, varlıklı destekçilerden para ve ödenti toplayarak, Buharalı öğrencileri Türkiye'deki ve İstanbul'daki öğretim kurumlarına göndermeye devam etti. Buharalılar İstanbul'da, Genç Türkler (Jön Türkler) hareketini daha yakından tanıyıp devrimlerin nasıl başarıldığını ve bunların iktidarı nasıl ele geçirdiklerini daha iyi öğrendiler. Buharalı liberaller de Genç Türkleri taklid ederek “Genç Buharalılar” adını benimsediler. Gazeteler çıkardılar. 1914'te de birçok Buharalı mülteci ve öğrenci İstanbul'dan, Buhara rejimine karşı sürdürdükleri savaşın kalesi haline gelen, Taşkent'e döndü. Dönerler arasında Fitrat ta vardı.

Rus himayesindeki öteki hanlık Hiva'da (Hive) ise, Cedid hareketinin kökleri 20. yüzyılın ilk on yılında yeşermeye başladı. Hüseyin Bek, Hiva'da bir reform medresesi kurmuştu. 1908 yılında Hiva'da Tatar öğretmenlerin ders verdiği dört Cedid mektebi vardı. Buna rağmen, Hiva'da usul-ü cedid okulları başarılı olamadı.

Fergana'da Hamza Hekimzade Niyazi (1889-1929), Rusça, Farsça, Arapça öğrenip Türkiye dahil birçok ülkeyi gezince durumu anladı, medreseleri ıslah etmek istedi ve Fergana bölgesinde birçok okul açtı, birçok ders kitabı yazdı.

Azerbaycan:

Azerbaycan'da çağdaş medeniyete kavuşmayı, millî dil, edebiyat, sanat ve basını geliştirmeyi savunan ve hedefleri eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, laiklik ve edebî canlanma olan gruba usul-ü cedidçilerden ziyade “Millî Maarifçiler” deniliyordu. Bu dönemde ilerici Batılı fikirler ileri süren Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) dikkat çekmektedir. Bütün Türk ve İslâm dünyasında ilk defa tiyatro okulu açma girişiminde bulunmuştur. Ayrıca Mirza Fethali, Arap alfabesinin sadeleştirilmesine çalışmış, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasına, laikliğe ve edebî canlılığa önem vermiştir. Ahundzade 1863'te harf ıslah önerisini İstanbul'da sadrazama da sunmuş, hattâ Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini o yıllarda savunmuştur. Hacı Seyit Azim Şirvani (1835-1888), 1869'da Şamahı'da bir Türk okulu açmış, burada Azerice, Farsça ve Rusça okutmanın yanı sıra modern bir ders programı da uygulamaya başlamıştır. Gene bu dönemde Hasan Zerdabi (1842-1907), Şamahı Rus okulu, Moskova Üniversitesi eğitimlerinin yanı sıra Avrupa'da yüksek öğrenimini yapmış, Bakü'ye döndükten sonra 1875'de Türkçe ilk matbaayı kurmuş ve Ekinci adlı ilk Türkçe gazeteyi çıkarmıştı. Çağdaş medeniyetin benimsenmesini, Avrupa tarzında, “usul-i cedid” metodu ile yeni okullar açılmasını savunmuştur. Eğitimin ana dilde yapılmasını ileri sürmüştü; bütün Türk dillerinin birleştirilmesi gibi fikirler ortaya atmıştır. Hasan Beyin fikirleri büyük ölçüde Kırmırlı Gaspıralı İsmail Bey tarafından da benimsenmiştir. İlk zamanlarda Müslümanların ilerlemesini sağlayacak uygar bir ülke olarak gördüğü Rusya'ya bağlılığını vurgulamakla birlikte, Gaspıralı'nın fikirleri daha sonra Pan-Türkizm şekline dönüşmüştür. Gaspıralı'nın ruh, din ve maneviyat birliği şeklinde anlattığı bu fikir, daha sonra Hüseyinzâde Ali Bey tarafından ‘Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Avrupalılaşmak’ şeklinde formüle edilmiştir. Gene Azerbaycan'lı Mirza Celil Mehmetkuluzade, 25 yıl boyunca aralıksız çıkardığı Molla Nasrettin dergisi ile usul-ü cedid hareketini devamlı desteklemiştir.

Azerbaycan'da ilk cedid okulu 1890'da Ordubad'da kurulmuştur. Ardından Şamahı, Kuba, Salyan, Bakü gibi yerlerde de usul-ü cedid okulları açıldı. Azerbaycanlılar 1905'te Türkiye'den öğretmen istediler ve bazı öğretmenler (Muallim Cevdet dahil) oraya gittiler. 1907'de yapılan Azerbaycan Öğretmenleri II.Kurultayında usul-ü cedid ile eğitim kararı alındı.

Kazakistan: Kazakistan baştan beri pek medrese etkisine girmemiş, çocuklarını 19.yüzyıl başlarından beri Rus okullarına rahatlıkla gönderen, Rus üniversitelerinde yetişmiş Mustafa Çokay gibi entellektüelleri olan bir bölge idi. Bu bölge müslümanlar arasında bir kültürel reform sağlamaktan çok Rusya tipi bir politik değişmeyi tartışıyordu. 20.yüzyıl başlarında Rus okulları Kazak okullarından çok çok fazla idi.

Kırgız bölgeleri: Ruslar Kırgız bölgelerinde ilerlerken yanlarında tatar tercümanları da getirmişler ve buralarda da cedit okulları açılmıştır. Buralarda Arapçanın yanı sıra Türkçenin Kazak ve Tatar lehçeleri de dil olarak okutulmuştur.

Değerlendirme ve Sonuç

Hareket bir panislamizm veya bir pantürkizm mi?

Hareket Türk dünyasının her tarafında aynı dilin konuşulmasını, aynı ders kitaplarının okutulmasını amaçlıyordu. Hareket Rusya Türklerini ruhsal ve siyasal olarak birleştirmek istiyordu. Rus dilini ve kültürünü daha fazla öğretmek Batı uygarlığını bu yoldan Türkler arasına getirmek istiyordu. Hareket Rus-Batı kültürünü ve bilimini eğitim kurumlarına yerleştirerek milli bir uyanış sağlamak istiyordu. Başka bir deyişle Rus eğitim sistemi örneğinde Türk eğitimini yeniden şekillendirmeye çalışıyordu.

Ekim devriminden önce Rusya’da dört defa Rusya Müslümanları Kongresi ve iki defa da Tüm Rusya Müslümanları Kongresi toplanması, kongrelerde gözlemlenebilen millî uyanış, yenilikçilerin kongrelerin toplanmasında ve alınan kararlarda etkili olduklarını göstermektedir. 19.yüzyılın sonlarında bütün islam dünyasında yaygın bir modernleşme hareketi görülüyordu. İdil-Ural bölgesi öğretmenleri, 1904’te ilk ve ortaokul öğretmenlerini birleştiren bir Muallimin Cemiyeti” de kurmuşlardı.

Türk dünyasının her yanındaki zengin tüccarlar usul-ü cedit hareketine maddi destek sağladı.

Gaspıralı’nın bütün Türkleri dinine bağlı, ortak bir dil kullanan modern bir millet haline getirme ideali, Azeri Hüseyinzâde Ali Bey tarafından ‘Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Avrupalılaşmak’ şeklinde formüle edilmişti. Bu fikir Türkiye’de Ziya Gökalp tarafından “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” formülüyle bir kitaba dönüştürüldü. Kazan’dan gelip Türkiye politikasında etkili olan Yusuf Akçura Osmanlıcılığı ve İslâmcılığı reddederek Fransız pozitivismi temelinde bir etnik-kültürel birlik sağlamak istiyordu. Bu Atatürk devrimleri zamanında Türk dili ve tarihi kazı çalışmalarıyla modern Türk birliğinin hem tarihi hem de güncel kültürel birliğini sağlama çalışmalarına dönüştü. Millet ve milliyetçilik kavramları doğulu anlayıştan çıkartıldı ve Batıdaki gibi anlaşılmaya başlandı (Osmanlı milleti, İslâm milleti kavramları çöktü).

Ceditçilik, farklı Türk lehçeleri ve boyları üzerinde ortak bir Türk dili ve boylar üstü bir Türk milleti oluşturmaya çalışıyordu. Burada ne ortak bir Türk edebi dili ne de bütün halkları temsil eden bir politik hareket oluşturulamadı. Burada zamanın kısalığı çok önemli bir faktör olabilir (1880-1920).

Rusya, Osmanlı ve diğer ülkelerdeki akımlarla ilişkisi.

19.yüzyıl sonları ile 20.yüzyıl başlarında Rusya'daki aydın kesimin Buhara bağlılığı kesildi ve Moskova, Petersburg, İstanbul ve Paris yeni kaynaklar oldu. Kazan da Rusya'daki en aydın Türk kenti olarak Türk dünyasının Rusya kısmı için önemli bir çekim merkezi oldu. Rusya'daki Türkler, müslüman inancına bağlı ama Avrupalı bilime ve görünüme sahip olmak istiyorlardı.

Usul-ü cedid hareketi elbette Osmanlı eğitimindeki Batılılaşma hareketinden ve Rus eğitim sisteminden önemli ölçüde etkilenmişti. Hatta dini eğitime saygı ve onu rahatsız etmeden modernleşme çabaları, Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan eğitim sistemini andırıyordu. O zamana kadar Batı tipi Osmanlı eğitim kurumları programları yarından fazla medrese eğitim programına benziyordu. Usul-ü cedid hareketinde hem Rusya'nın Türk modernleşmesinden korkması hem de çok etkin ve yaygın olan medrese müderrislerinden (kadimcilerden) çekiniliyordu. İl'minski, Batı tipi eğitim almış müslümanların fanatik dindarlardan daha tehlikeli olduğunu söylüyordu. Buna karşılık 1884'ten itibaren Rus-yerli (*russko-tuzemnaia*) karma okulları kuruluyordu. Ama buradaki Türk öğrencilerin sayısı hiçbir zaman fazla olmadı. Usul-ü cedid okullarıyla Rus-yerli okullarının kurulmaya başlanmasının aynı döneme rasgelmesi dikkat çekicidir. Bu okulların kendilerine bir alternatif olarak, usul-ü cedid okullarının kurulmasını provoke ettiği de söylenebilir. Çünkü bunlar misyoner İl'minski felsefesiyle kurulan hristiyanlaştırma okulları idi ve geleneksel mektep-medrese sistemi buna karşılık veremiyordu. Ama usul-ü cedid okulları hem eski mekteplerden hem de bu karma okullardan daha başarılı idi. Büyük Rus misyoneri Nikolai Il'minski'nin öğrencisi Nikolai Petrovich Ostroumov, 1877'de Türkistan okulları müfettişi oldu, Türkistan Öğretmen Okulu'nu kurdu ve Taşkent erkek lisesinin müdürlüğünü yaptı. Bu da misyonerlerin eğitim alanında nasıl mücâdele ettiğini gösteriyordu.

Usul-ü cedid hareketinde hiç şüphesiz ilk etkileyici kaynak Rusya'dır. Rusya'da 19.yüzyılın ortalarından itibaren ilköğretim okullarının kurulup yayılmaya başlandığını görüyoruz. Bu okullarda öğretim görenlerin oradaki öğretim metodundan etkilenmeleri doğaldır. İkinci önemli etkilenme kaynağı da Osmanlıdır; çünkü Osmanlıda da 19.yüzyılın ikinci yarısında Batı tipi ilköğretim okulları metodlarıyla, ders kitapları ve araç-gereçleriyle, öğretmenleri ve yeni ders programlarıyla eski mekteplerden tamamen farklı olarak, hem de "iptidaiye" adıyla kurulmuş ve yaygınlaşmıştı. Okuma-yazma sorununun bir bölümü olarak harflerin ıslahı ve değiştirilmesi de Azeri Mirza Fethali Ahundzade ve İranlı Mirza Malkum Han'ın da içinde bulunduğu ekipler tarafından İstanbul'da tartışılmaya başlanmış idi.

Muhammed-Şerif Sofizade, 1900'lü yılların başında İstanbul'da Darümuallimin'de okumuştur. Fitrat, 1909-1914 yılları arasında İstanbul'da kalmıştı. 1909'da Terbiye-i Etfal Cemiyeti tarafından eğitim için İstanbul'a gönderilmişti. Behbudi, gazetesinde sürekli İstanbul basınından yazılar yayınlıyordu. İstanbul o zaman İslâm ve Türk dünyasının her tarafından gelen sürgünlerle dolu idi. Osmanlı devleti, özellikle 1908 II.Meşrutiyet hareketinden sonra Rusya'daki Türkler için önemli bir çekim kaynağı ve model oluşturmaya başladı. Kırım ve Azerbaycan'daki bazı okullar öğretmenlerini İstanbul'dan temin etmeye başladılar. 1905'te Azerbaycan, İstanbul'dan bazı öğretmenler götürdü. 1908 yılında Rus hükümeti usul-ü cedid okulları açmak için Türkiye'den gelen öğretmenlerin Türk hükümeti tarafından görevlendirildiklerini iddia ediyordu. 1910'a kadar bunların öğretmenlik yaptığı okullar kapatıldı ve öğretmenlerin çoğu sınırdışı edildi. Ama Çarlık Rusyası Kırım'da Osmanlı okullarında okutulan ders kitapları kullanılmasını tamamen engellemeyemedi. İstanbul Darülfünunu ve Öğretmen Okuluna da yüzlerce Kafkaslı, Kırımlı, Kazanlı öğrenciler kaydedilmişti. 1908'de "Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti", Kırım Talebe Cemiyeti gibi dernekler kuruldu.

Türkiye'deki "Jön Türkler" hareketinin başarılı olması Rusya'da da "Genç (Yaş) Buharalılar", "Genç Hiveliler", "Genç Sartlar" (Özbekler), "Genç Tatarlar" gibi birçok grupların ortaya çıkmasını sağladı.

Medreseler ıslah edilseydi ne olurdu?

Rus sömürge yönetimleri islâmî mektep ve medreseleri kapatmadılar ve zaman içinde bunların çekicilikleri kaybetmesini beklediler (Türkiye'de de aynı politika izlendi). Üstelik Orta Asya'da Rus işgalinden sonra da medreseler kurulmaya devam etti.

Usul-ü cedidcilerin içinde, medreselerde yetişmiş birçok kişi vardı. Medreseler içinde bazıları usul-ü cedid hareketinin merkezi oldular. Bu Osmanlı dünyasında karşılaşılmayan bir olgu idi. Kazan'da Muhammediye medresesinin yanı sıra Zincirli, Husayniya, Galiya, Kasımiye gibi medreseler de yeni usulde öğretimin merkezi duruma geldiler. Taşkent'te Beylerbeyi ve Kokaldaş, Semerkant'ta Hazret-i Şah medreseleri de usul-ü cedid propagandası yapılan merkezler idi. Ancak medreselerin geleneksel programı üzerine bindirilmiş bazı derslerle din dışı mesleklerin kazanılması mümkün olmadı; dini unvan ve meslekler de gençlerin artık ilgisini çekmedi. Dolayısıyla dini okulların çağdaş bilim dersleri sokularak modernleştirilmesi çalışmaları pek başarılı olmadı denilebilir. Çünkü Kazan uygulaması, modern bilimlerin okutulduğu okulların medreselerden ayrı olarak kurulup geliştirmeleri gereğini ortaya koydu (1910'lu yıllardan sonra).

Medreselerle çatışma olmasına rağmen, medrese kültürü ile şiddetli çatışmaya girilmedi. Hattâ birçok yazı ve söylemlerde, islâm kültürünü ve inancını kaybetmemek için daha ciddi eğitim yapılması öneriliyordu. Ama gene de Hindistan'a seyahat eden, ve oradaki Deoband medresesi örneğindeki gibi medreseleri modernize etmeye çalışan, Abdülkadir Seyyah'ın *el-İslah* dergisinde propaganda ettiği gibi bir harekete de katılmadılar. Orenburg'dan Kazan'a kadar olan bölgeden birçok medrese öğrencisinin 1906 yılında yaptıkları bir toplantıda da medreselerde Arapçanın yanında Rusçanın da öğretilmesi, medreselerdeki okul hayatının Rus okullarındaki gibi olması benimseniyordu. Bu tür medrese ıslah programları Türkiye'de de yapıldı, ama Batı tipi kurumları etkilemediği gibi, başarılı da olamadı.

Ekim devrimi olmasaydı gelişmeler nasıl olurdu?

Rusya'da Ekim devriminden sonra birçok Türk kavmi Latin alfabesine göre düzenledikleri yazıları kullandılar: Yakutlar 1918'de, Azeriler de 1927 yılında Latin harflerini kullanmaya başlamışlardı. Kırgızlar 1929-1940 arasında, Tatarlar 1927-1939 arasında, Özbekler 1927-1938 arasında, Hakaslar 1929-1939 arasında, Uygurlar 1930-1946 arasında. Demek ki Ekim devriminden sonra Rusya'daki Türk dilleri ile Türkiye görünürde de olsa bir yazı birliğine ulaşmışlardı. Eğer Ekim devrimi olmasa ve usul-ü cedid hareketi aynı ivme ile devam etse idi, Kırım'dan Türkistan'a Türk dünyası daha aydın, daha gelişmiş büyük bir kültür ve uygarlık dünyası olacaktı.

Cedidciler için 1917 Ekim devrimi bir dönüm noktası oldu. Burada tahmin edilmeyen bazı gelişmeler ortaya çıktı. Bazı cedidçiler milliyetçi-sosyalist olarak eski toplumsal düzeni savunanlara karşı daha güçlü mücadele edeceklerini düşündüler. Yeni gelişmeler içinde milletin çıkarlarını korumak için yeni kurulan hükümetler içinde görev aldılar, fakat başarılı olamadılar. Mahmut Hoca Behbudi 1917'de Türkistan Muvakkat Hükümet Komitesi'nde yer

aldı, ama 1919'da "cedidçi" olduğu için öldürüldü. Gene Taşkent cedidçilerinin başında gelen ve Petersburg İmparatorluk Üniversitesinde hukuk eğitimi almış olan Ubeydullah Hoca Asadulla Hoca, bolşeviklere karşı Türkistan'ın bağımsızlığını savunduğu için Sibiryaya sürüldü ve 1938'de orada vefat etti. Türkistan'ın efsanevi cedidçisi Münevver Kari devrimden sonra "Şurayı İslâmiye" teşkilatını kurdu. 1922'de Türkistan Maarif Nazırı oldu, ama 1925'ten sonra hep polis nezaretinde yaşadı, 1933'te öldürüldü. Abdulrauf Fıtrat, Abdullah Kadırı, Feyzullah Hacıyev, Abdülkadir Muhiddinov, Muhammed-Şerif Sofızade "halk düşmanı ve milliyetçi" suçlamalarıyla öldürüldü.

Stalinci baskı rejimi cedidcilerin hayatlarını bitirdiği gibi, onlarla ilgili birçok kaynak ve belgeyi de yok etti.

Hareket Osmanlıya ve Türk dünyasına ne sağladı?

Usul-ü cedid coğrafya olarak geniş bir alana yayıldığı, değişik kaynaklardan beslendiği için, değişik ceditçilik stilleri ortaya çıktı. Gazetelerde, tiyatrolarda, edebi eserlerde ve okullarda değişik boyutları ortaya kondu ve gerçekleştirilmeye çalışıldı. Önceleri bir eğitim reformu gibi başlayan hareket daha sonra sosyal ve hattâ siyasi karakter bile kazandı. Önceleri İstanbul, Selanik, Kırım ve Kazan'da başlayan hareket zamanla bütün Türk ve hattâ müslüman dünyasını da sardı.

Cedid okulları ilk kurulduğunda bazı kişilerin özel çabaları ile yürüyordu. Ama 1917'ye gelindiğinde kendi yetiştirdiği elemanlar çalışan bir sisteme dönmüştü. Bu da Türk dünyasına sağlam bir aydın kadro yetiştirdiğini gösteriyordu. Ekim devrimi olmasaydı veya Stalinci uygulamalar başlamasa idi, usul-ü cedid hareketinin Türk dünyasının aydınlanmasına daha büyük hizmetleri olacaktı.

Tarih bizim geçmişimizi, günümüzü ve geleceğimizi aydınlatan bir bilimdir. Bu ışığı hem geçmiş, hem güncel hem de gelecek sorunlarına bilimsel bir metodoloji ile doğru tutmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında usul-ü cedid hareketi günümüzü ve geleceğimizi de aydınlatan büyük bir harekettir. Rus despotizminin güçlü olduğu, seyahat ve haberleşmenin çok zor olduğu, bilgisayar, internet ve televizyonun olmadığı dönemlerde Türk halklarını bilim ve uygarlığın aydın yolunda birleştirmeye çalışmış ve önemli ölçüde başarılı da olmuştur. Günümüzde yazı birliğinin hâlâ sağlanamadığı, insanların birbirlerini hâlâ tam olarak anlamadıkları, dayanışma kuramadıkları Türk dünyasına İsmail Gaspıralı ve ekibi gibi idealist ve aydınlık insanlar gerekmektedir.

Kaynaklar

- Abdovakhitov, Aboujabbar A.. The Jadid Movement and Its Impact on Contemporary Central Asia. *Central Asia*, H. Malik, ed., New York, 1994, pp. 65-76
- Akçuraoğlu, Yusuf. Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski. *Türk Yurdu*, 2(10),1328, 690-695.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö.1000-M.S.2004*. Ankara:Pegem yay. 2004
- Alan W. Fisher, "A Model Leader for Asia, Ismail Gaspıralı," *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*, ed. Edward A. Allworth, pp. 29-47. Copyright 1998, Duke University Press. All rights reserved. Posted with permission.
<http://www.iccrimea.org/gaspıralı/fisher.html>
- Allworth, Edward. Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara. *Turkestan, als historischen Faktor und politische Idee. Festschrift für Baymirza Hayitsu, Seiem 70.Geburstag*. 1987.

- Cihangir, Erol. Usul-ü Cedit Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey. *Yeni Türkiye* 15,1977. 340-354
- Çağla, Çengiz. *The Jadid Movement and Nation-Building in Azerbaidjan*. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi, 2000
- Dudoignon, Stéphane A.. La Question scolaire à Boukhara et au Turkestan russe, du "premier renouveau" à la soviétisation (fin du XVIIIe siècle-1937). *Cahiers du Monde Russe* 37,1996. 133-210.
- Elçin, Şükrü. İsmail Gaspıralı, Eğitim ve Öğretim Problemleri. *Türk Kültürü*. 337-338,1991. 19-23; <http://www.ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/yazilar/selcin.htm>
- Emirhanov, Ravil. İsmail Gaspıralı ve Tatar toplumunda yenileşme hareketi (19.yy sonu-20. yy başı). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3,2005. 71-83. <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=63>
- Fitrat, Abdurrauf. *Buhara'da Ceditçilik Eğitim Reformu. Münazara ve Hint Seyyahının Kıssası*. (yay. S.Erşahin) Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 2000.
- Göksan, Ayhan. Gaspıralı İsmail Bey ve Usulücedid. *Türk Kültürü*. 18,1964. 126-129
- Kanlıdere, Ahmet. *Reform Within Islam The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917). Conciliation or Conflict*. İstanbul 1997
- Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, c1998 1998. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8g5008rv/>
- Kırımlı, Hakan. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: T.T.K. yayını, 1996
- Komatsu, Hisao. *Yirminci Yüzyıl Başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri*. Ankara: Turan Kitabevi. 1993
- Kuttner, Thomas. Russian Jadidism and the Islamic World; Ismail Gasprinskii in Cairo, 1908. *Cahiers du monde russe et soviétique*, 16 (3-4),1975. 383-424.
- Lazzerini, Edward James. Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: a View from within. *Cahiers du Monde Russe Et Sovietique* 16 (2),1975. 245-277.
- Muhametşin, Rafik. XX.yüzyıl Başlarında Tatarlarda öğretim sisteminin durumu ve problemleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2,2005. 34-50. <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=44>
- Saray, Mehmet. *Türk dünyasında eğitim reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*. Ankara: TKAE yay. 1987
- Taymas, Abdullah Battal. Türk Dünyasında Usul-ü cedit Hareketi. *Türk Kültürü*. 18,1964. 119-125
- Taymas, Abdullah Battal. Usul-ü Kadim. *Türk Kültürü*. 40,1966. 403-410
- Tural, Sadık Kemal. Gaspıralı İsmail Bey'in Osmanlı Türkiyesine Tesirleri. *Türk Kültürü*, 337-338,1991, 339-346
- Ülküsal, Müstecib. Büyük Düşünür ve Öğretmen Gaspıralı İsmail Bey. *Türk Kültürü*. 337-338, 1991. 91-98
- Yarkın, İbrahim. Türkistanın ceditçilik devri rehberlerinden Mahmud Hoca Behbudi. *Türk Kültürü*. 90,1970. 50-54.